

doi <https://doi.org/10.18485/bratstvo.2023.27.1>

УДК 821.163.41.09:398

Рад примљен: 8. 9. 2023.

Рад прихваћен: 22. 9. 2023.

Оригинални научни рад

СВЕТИ ИЗВОРИ КОД СРБА

Извори питке воде код Срба су високо поштовани. О томе сведоче забране да се затварају или да се прљају. На одређеним празницима су посећивани и даривани житом и цвећем. Уочи крсне славе, рано ујутру, са извора је доношена вода за колач. Њихов симболизам заснива се, како на води која истиче из њих и која се назива „жива“, тако и на месту, схваћеном као „капија“ за онострани свет. Управо овај други елемент одредио је извор и као опасно место где се може срести и свето и демонско. А то значи, да човек, ако се не влада на одређени начин, може ту настрадати, али и добити помоћ за излечење. Ако митолошко биће или светац на неки начин објави да је одређени извор под његовим патронатом, он постаје „свети“, и вода у њему чудотворна.

У овом раду се разматра мотивација назива за изворе, чија се вода користи за свакодневне потребе (источник, кладенац, стубал, кључ, врело, студенац), као и „светих“ (водица, лековитица, видарица, Савина вода, Извор Свете Петке, Светиња, Вилин извор, Змајевац). Неки извори се називају према људима који су их открили. Посебно су, на компаративан начин, разматрани поједини фолклорни мотиви, као што су: митолошко биће открива број извора у некој планини, као и појава иконе у извору.

Вера у лековитост неких извора заснива се на чуду које се на њима некад десило. У раду се наводи низ примера таквих чуда, која су, према народном казивању, довела и до чудесних излечења.

Изложена запажања заснивају се на српској и руској енографско-фолклористичкој грађи, као и на личној опсервацији седам извора у разним крајевима Србије, који се сматрају „светим“.

ИЗВОР, место истицања подземних вода (одакле и стслов. назив *источникъ*), осим своје прагматичне функције (питка вода за људе и стоку, као и за прање и наводњавање) може представљати и култно, свето место, коме се придају митолошка обележја. Поред неких извора, због раширеног схватања да су свети, подигнути су манастири или капеле. Поворке литија, у којима учествују и свештеници, са црквеним знамењима – крстовима, иконама, барјацима, које иду на одређеним годишњим празницима, обилазе и поједине изворе, што указује на спајање народног и хришћанског култа.

Због воде која је и лети постојано хладна извор се назива и *студенац* (> *зденац*); ако вода избија у снажном млазу – *кључ*, или *врело*. Да се вода у њему не би мутила приликом захватања унутар извора побадана је шупља клада, одакле долазе и називи *кладенац* (стслов. *кладашъ*) и *стубал*, *стублина* (стслов. *стубльъ* „стабло дрвета“). У врањском крају записано је предање о чесми, а касније истоименом насељу – Стублина: „Први досељеници су видели како на једном месту избија јак извор. Ставили су у њега ‘стуб од дрвета’, у који су увукли друго ‘провртено дрво’. Почео је да избија снажан млаз питке воде. Тако је настала чесма Стублина. Око ње су људи подизали кућице од камена и основали насеље Стубал“¹.

Извори, чија се вода сматра лековитом, у Србији, а и шире (нпр. у Истри) имају хипокористички назив *водице*. У лесковачком крају, у атару више села (Накривањ, Бели Поток, Горине, Врбовац), извори где се долазило ради лечења у одређеним данима у години, називају се *Лековитица* или *Лековито кладанче*²; у Грузи (Петрополе, Витковац, Дреновац) – *Видарица*³, у околини Врања, али и на другим местима – *Здрављак*⁴.

Често се назив извора везује за патрона, који се сматра да га је отворио, или да га је изабрао за место свог појављивања. То може бити митолошко биће, светац или особа која га је открила, указала на његову лековитост и која се стара о њему.

Свечи – господари извора

У југозападној Србији, Шумадији и Црној Гори постанак неких извора везују се за Светог Саву. Тако близу манастира Студеница, као и Милешеве и Жиче, затим у Сињевини код Колашина, у Пљевљима, близу села Влакче у Шумадији, близу села Драгосињаца у ужичком крају, у атару села

¹ М. Златановић, *Врањске легенде, предања и приче* II, Врање: Раднички универзитет, 1974, 25.

² Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачком крају*, Лесковац: Народни музеј, 1985: 137–138.

³ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, LVIII, Српски етнографски зборник, Београд 1948, 345.

⁴ М. Златановић, *Врањске легенде, предања и приче* II, 1974, Врање: Раднички универзитет, 1974, 52..

Рушња код Београда, близу манастира у Раковици, извори се називају *Савина вода*, *Савова вода*, *Вода Светог Саве*, *Савина водица*. У легендама, које су везане за ове називе, казује се о чудотворној моћи Светог Саве, који ударом свога штапа, најчешће у стену, или молитвом, учини да одатле потече питка вода: „Једном Свети Сава пође у Дурмитор и на врху његовом пробавио је цијело љето, молио се Богу и радио земљу. И сад се знају лије, куда је лук сијао. Ђак, који је ишао с њиме, упита га: – Како ћемо овдје без воде? Свети Саво помоли се Богу, па прекрсти штапом по једном камену, и тога часа потече вода. Ту воду народ зове *Савина вода*“⁵.

До данашњег дана, многи извори широм словенског света, посвећени су Светој Петки, која се јавила некој особи у сну и казала где треба откопати извор лековите воде, или је у неком извору испливала икона с њеним ликом. Такви извори називају се и *Добра вода*, о чему казује у свом Рјечнику и В. Карацић, а као пример наводи чесму и подигнуту црквицу поред ње близу Вуковара⁶.

Поједини извори, али много ређе, своју светост су добили захваљујући причи о појави Богородице (Свете Деве Марије), вероватно под утицајем католичке традиције где је култ ове светице у народу веома развијен. Такви извори постоје у Срему, Бачкој (Бачко Петрово Село, Александровац, Дорослав), итд.⁷

Светиња

Господари извора, који су и носиоци њихове исцелитељске функције, били они свеци или митолошка бића, често се јављају под општим називом *светиња*, па се и место, за које се они везују, тако назива. М. Филиповић је записао предање у Галипољских Срба о водици *Светиња* у Учдеру. Турци нису поверовали Србима да ту има светиња, па су наместили насељена дрва за ђумур и потпалили их. Кад су сутрадан дошли видели су да су изгорели само суварци и да се ватра угасила. Тако се исто десило и други и трећи пут. Четврти пут су решили да чувају ватру и да виде ко им је гаси. Око поноћи њихова стража је чула клепала. Онда су поверовали да у води има светиња и побегли су⁸. У Стигу (село Стари Костолац) *Светиња* је брест ограђен римском циглом, и на њему окачене иконе Свете Петке. Ту

⁵ В. Ћоровић, *Свети Сава у народном предању*, Београд: „Народно дело“, 1990, 286.

⁶ В. С. Карацић, *Српски рјечник* (1852), Сабрана дела Вука Карацића, књ. XI/1-2. Београд 1986, 1:191.

⁷ В. Константиновић, *Благо Срема: најзначајније извор–воде, чесме и бунари*, Нови Сад 1893, 29-31; М. Банска, *Предања везана за водице у Дорослову*, Рад XX конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Новом Саду 1973, Београд 1978, 113; М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 44.

⁸ М. С. Филиповић, *Галипољски Срби*, Београд, 1946: 99–100.

су се болесници умивали водом коју захвате из старог корита реке Млаве⁹. Према наводима М. Милићевића, некад су у Србији болеснике стављали на кола и возили их којој цркви, манастиру, или каквој *светињи* – „старој црквини, или водици, где се држи да има каква светиња“¹⁰. Према веровању из Херцеговине (Поповци), присуство светиње на неком месту одаје *нур*, светлост која се ноћу ту види. Људи су били убеђени да се у неком гробљу налази светиња која чува село, па га никад не бије град и нема болести на усевима. У Равном је неки муслиман видео светлост и сутрадан је на том месту откопао светитељеву руку у сребрној кутији. Чувао је у кући и она му је доносила напредак¹¹. У селу Кула (Стиг), сматрало се да лековита моћ Манастирског кладенца потиче од *светињице* која ту живи. Она се појављивала у лику наге девојчице са крилима и купала у том извору. Њу је могла да види само „виловита баба“, којој су виле, док је спавала, сплитале кике на потиљку. Жена из села Батуше је тврдила да је управо њена баба Угрина била „виловита“ и да је видела светињицу поред тог кладенца¹². Код Галипољских Срба, болесник је одлазио да спава у цркви Св. Петке, која се налазила поред извора. Веровало се, ако заспи, из воде ће изаћи *светиња* у виду зелене змије и прећи преко њега, и он ће оздравити. Према причи, ту змију су видели они који су чували болесника¹³.

Вила – господарица извора

Према народном веровању, виле су господари извора, оне их могу отворити и затворити, као и затровати њихову воду или забранити приступ њој. Мотив „забрањена вода“ од стране вила јавља се и у епским песмама. Према предању вила са врха Кома у Црној Гори дозивала је вилу са врха Ловћена и поручивала јој да отвори још неколико извора на Ловћену. Овој се пак учинило да јој је комска вила казала да затвори још неколико извора на Ловћену, те је она тако и учинила. Према предању које је забележио Вук¹⁴, цар Стефан је подигао град Котор уз савете и помоћ виле, али је пред господом прећутао да му је вила помагала. Када га је она за то укорила, он је ошамарио. Увређена вила затрвала је све изворе у Котору, и

⁹ Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 117–133.

¹⁰ М. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Српски етнографски зборник I, Београд 1894, 55.

¹¹ Љ. Мићовић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник LXV, Београд 1952, 259.

¹² Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 124.

¹³ М. С. Филиповић, *Галипољски Срби*, Београд 1946, 68.

¹⁴ В. С. Караџић, *Српски рјечник* (1852) / Сабрана дела Вука Караџића, књ. XI/1-2. Београд 1986, 417–418.

тек на молбу цареву, један је очистила од отрова. У Црној Гори има више извора, за које се веровало да су место састајалишта вила, па се и називају *Вилина вода*, *Вилин извор*, и верује се да су лековити¹⁵.

За виле се везује и међународни приповедни мотив „откривање броја извора у некој планини“. Двојица браће или два човека, покушавају да изброје колико извора има у некој гори, па ту заспу, метнувши главу до главе, а ноге раскораче, или се додирујући петама а главе им на супротној страни. Видећи их тако, вила помисли да је то неко њој непознато створење са две главе, па се зачуди, и у заклињању открива број извора (обично 377, или 77). Вук у својој збирци пословица наводи: „Тако ми попа Комнена и млина гвоздена и 377 извора, ено чоека су двије главе!“ Приповиједају да се овако заклела вила видећи два чоека на Ловћену ђе суматице леже“¹⁶. У једној приповеци (*Драгачевац* за 1871), у некој Вилиној планини је било много извора, чији број је једино цар знао. И он је објавио позив, да онај ко изброји изворе и каже му њихов тачан број да ће му дати кћер и половину царства. Многи су покушавали, али то нису успели. У ту планину отишла су да броје изворе и тројица браће. Најмлађи и средњи брат легли су спавати окренувши ноге један другоме, а трећи се сакрио испод густе јеле. Дошла је вила и видећи браћу како леже, помислила је да су један човек са две главе, па чудећи се рекла: „Тако ми седамдесет и седам извора у мојој планини, ја ово чудо још виђела нисам!“¹⁷. Исти број извора јавља се и у предању из Босне, с тим што се овде догађај везује за воденицу у којој нико ноћу није смео преноћити. Отиду двојица браће и тамо заноће „да један другоме окренуо ноге у ноге“, покрију се гуњевима тако да су им се само главе виделе. У глуво доба ноћи дошле су виле, и видевши их у таквом положају, једна је рекла: „Видите чуда, тако ми 77 босанских врела нисам никада видила једно трупло, а двије главе!“¹⁸. У другој варијанти из Босне, двојица су била осуђена на смрт, али им је цар обећао да ће их помиловати ако изброје врела у Велебиту. Они су отишли у ову планину без хране, и после дугог бројања, не успевши да дођу до циља, „легну глава на глави а ноге раскораче да умру“. Дође вила, па каже: „Боже мој, чуда! Све сам дознала и видила, а овог чуда не видох – ноге са двије стране, а главе нема! Ево има 377 врела у Велебиту, и на сваком сам воде пила, а овог чуда видла нијесам – рашљасто са двије стране, а главе нема!“¹⁹. У

¹⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила и нашем народном предању*, Српски етнографски зборник LXVI, 1953, 111.

¹⁶ В. С. Караџић, *Српске народне пословице*. Сабрана дела Вука Караџића, књ. IX Београд 1987, 275.

¹⁷ Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила и нашем народном предању*, Српски етнографски зборник LXVI, 1953, 91–21.

¹⁸ Т. Драгићевић, *Narodne praznovjerice*, Glasnik Zemaljskog muzeja XX, Sarajevo 1908.

¹⁹ Љ. Пећо, *Обичаји и веровања из Босне*, Српски етнографски зборник XXXII, Београд 1925, 378.

једној варијанти предања из Херцеговине, по захтеву цара, његов син је пошао у планину да изброји изворе. Када су наишле виле, он се сакрио. Једна вила је рекла: „Јесам га виђела, тако ми 377 извора те су у овој нашој планини!“²⁰. Предање из племена Куча у Црној Гори није шире развијено: „Прича се, да су чули комску вилу, ђе се куне са 77 комскијех вода, а тако се прича, да се једном вила клела са 77 фунданскијех вода и 77 вода у Суторману“²¹. Одговарајуће предање познато је и у словачком наративном фолклору, и повезано је са дивљим људима, дивовима (*zruty, ozruty*). Према једној варијанти послали су студенте да изброје све врхове на Татрама. Двојица су заспала, као у претходним варијантама, а један је био будан. Дошла је дивкиња (*ozrutná žena*), и видевши оне који спавају, ударила дланом о длан и рекла: „Všetkých 999 kopcov Tatier som už pochodila, dost' divostvorného videla: ale taketo zviera, jak tu do kola vystreté, nevidela som ešte nikdä. Idem si aj po muža aby on to videl!“ (Свих 999 врхова на Татрима сам походила, доста чудесног сам видела, али таквог звера, који се овде испружио, још никад нисам видела. Идем по мужа да и он то види)²². Овај мотив са „двоглавим човеком“ нашао се и у једном бугарском предању. Тамо се казује како је ђаво (*деавул*) забранио ливаду да нико не сме пустити стоку да ту пасе. Двојица су пак довели коње да пасу и заспали на тој ливади, ставивши главу до главе. Дошао је ђаво, и изненађен тиме што види, говорио: „Адин чилеак с две глави, адин чилеак с две глави!“ (Један човек с две главе, један човек с две главе)²³.

Змајски извори

У Србији се за неке изворе каже да их посећују змајеви, или да они ту живе, да се у њима купају и да се ту могу пронаћи њихове крљушти – *змајотресине* (црни лискун). Такав извор се назива *Змајевац* (Левач, Јастребац, Стиг и др). Тако по предању из Стига, поред извора Змајевац, у атару села Смољинац, живи змај, који је настао од шарана када је овај, након 40 година живота у Дунаву, постао златан, добио крила и излетевши из воде, населио се у бресту поред овог извора²⁴.

²⁰ В. Врчевић, *Српске народне приповијетке. Понајвише кратке и шaljиве*, Београд: Српско учено друштво, 1868, 3.

²¹ С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, Српски етнографски зборник XLVIII, Београд 1931, 271.

²² Р. Dobšínský, *Prostonarodnie obyčaje, povery a hry slovanské*, Turč. Sv. Martin, 1880, 117–118.

²³ Ст. Н. Шишковъ, *Приказки за зле духове. От Ахъръ–Челебийско*, Сборникъ за народни умотворения I, София 1889, 103.

²⁴ Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 120.

Више предања постоји о томе како су људи видели да ноћу слеће змај поред извора *Змајевац* изнад Каленића у Левчу, да се тамо купа. Према једном казивању жена је, након што је видела како увече слеће змај, ујутру отишла да скупља његове крљушти: „И ја сам ујутру рано, чинимиске, нисам ни спавала, отишла код воде, а оно, по траве, само се пресијавају, као бисерчићи, крљуштице. И узела сам оне крљуштице и неки кончићи црвени, танки, танки, танки, ал' кончићи, нису као жичице ил' нешто, но кончићи. После сам својој деци правила, уплитала од њих за руку, наруквицу, и стављала им, кад се роде, по неку крљушт у бенку. И другим децама сам носила по крљушт—две, кад се роде, да их чува од зла, а и крљуштице од змаја су лековите“²⁵.

Болесници, црквењаци, богомољци проналазе изворе

Култни извори могу носити називе и према особама које су их пронашле, очистиле и за које им је светица или вила у сну рекла да су лековити. Тако према легенди, *Девојачка вода* у Мраморку је добила назив према некој болесној девојци. Док је чувала овце и прела вуну, она је заболела преслицу у земљу и одатле је потекла вода, којом се излечила²⁶. У селима средњег Тимока постоји више извора које су открили или одржавали поједини људи, као што су: *Маријини кладанци*, *Баба-Најдина водица*, *Миладинова вода*, *Лисаветино кладанче*, *Анђина видерица*, итд. Најчешће је реч о посебном кругу људи, који се називају *црквари* (*црквењарци*, *манастирици*) који, према њиховој причи, добијају наредбе у сну од појединих светаца (најчешће Св. Петке), да очисте одређени извор и да објаве да је он лековит, или да откопају темеље неке срушене цркве. По њиховом казивању они морају те наредбе испунити, иначе ће бити кажњени неком дуготрајном болешћу, чак и смрћу блиске особе²⁷. У Војводини, у другој половини XIX века, на учвршћивање веровања у лековитост неких водица утицали су *богомољци*, који су, на организован начин обилазили поједине манастире и изворе. Сваке године, 7. септембра, уочи Маријиног дана, дуге поворке са црквеним заставама кретале су према водици у Дорослову, у западној Бачкој. Многи су ту, поред Маријиног кипа остајали целе ноћи – палили свеће и певали побожне песме²⁸. Из целог Баната долазили

²⁵ С. Марковић, *Приповетке и предања из Левча: нови записи*, Београд–Крагујевац: „Чигоја“, 2004, 130.

²⁶ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 43.

²⁷ Д. Крстић, *Култни извори средњег Тимока*, Етно-културолошки зборник III, Сврљиг 1997, 137–138.

²⁸ М. Банска, *Предања везана за водице у Дорослову*, Рад XX конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Новом Саду 1973, Београд 1978, 111.

су на две водице – на Текијама код Кикинде и на водицу покрај манастира Војловице²⁹. На лековитост неког извора може указати и лице за које се обично сматра да се бави гатањем и врачањем. Тако, у предању из околине Врања, нека жена је дуго боловала од рана на лицу. Видевши је такву, Циганка јој је рекла да се испод једне букве налази лековита вода, која ће је излечити. Жена је пронашла тај извор, умила се водом из њега и ране су нестале: „Ускоро је цела околина причала о извору Здрављак“³⁰. Према предању из Жупе пивске, извор у пећини *Јањино врело* добио је назив према чобаници Јањи. Она је приметила да један њен јарац излази из пећине мокре браде, па је тако открила да ту постоји извор³¹.

У Рађевини, ако су извори на нечијем имању, они су својина тог рода или породице по којима су и носили називе: *Вукићев студенац* у Бањевцу, *Грујичина вода* у Липеновићу³². То упућује на претпоставку да многобројни називи за поједине воде који имају атрибут „бео“ (Бели извор, Бела вода, Бели поток, Бела река), не потичу од боје те воде, већ означавају или „добру воду“, или „незаузету воду“, која је ван приватних имања, а управо по обележју да се „бело“ у народној култури поима и као „празно“.

Извор као култно место

Извори као култна места, где људи траже излечење од различитих болести, помињу се у средњовековним књижевним споменицима и та пракса у непрекинутом временском току траје до данас. У једној руској хришћанској поучној беседи („слову“) из XIV–XV века, о томе како су незнабошци веровали у идоле и приносили им жртве, која се приписује Св. Оцу Јовану Златоусту, осуђују се молитвене посете изворима: „... а друзии въ кладазѣм приходаще молатѣ и въ воду мечють Велеару жертву преиносаще“ (...а други долазе кладенцима да се моле и у воду Велеару (*ђаволу*) жртву приносе)³³. Синод Руске цркве издао је 1737. наредбу помесним црквама да се боре против народног сујеверја и да му о томе подносе извештаје. У једном од тих извештаја, црквена власт епархије

²⁹ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 12–13.

³⁰ М. Златановић, *Врањске легенде, предања и приче II*, Врање: Раднички универзитет, 1974, 52.

³¹ М. Тијанић–Вујовић, *Топонимија Жупе пивске*, Београд: САНУ, 2018, 598.

³² В. Николић–Стојанчевић, Видосава. *Породица у систему традиционалних и савремених установа у друштвено-обичајном животу Рађеваца*, Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 31, 1989, 51.

³³ Н. М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Тома первый, второй. Репринт издания 1913 и 1916 годов, Москва: „Индрик“, 2000, 59–60.

Вјатке, 1739. обавештава Синод како се на Петровдан поред извора окупља велики број људи, ту се моле и бацају у воду платно, новац, конац којим жене везују косу. Такође да су ту воду пили и обливали се њоме. Поред извора је нађен хлеб, комади сира, јаја, капе, кошуље. Мушкарци су изјавили: „что тут бог есть, и молились они якобы богу“ (да ту има бога, и они су се молили као богу)³⁴.

У неким крајевима Србије, описано је на десетине кулtnих извора, као што је Војводина³⁵, крушевачки крај³⁶, Тимочка Крајина³⁷, Стиг³⁸, Гружа³⁹, лесковачки крај⁴⁰, итд. Савремене приче о лековитим изворима и чудесном излечењу у Шумадији прикупила је и објавила Д. Ђурић⁴¹.

Једно од честих предања везаних за изворе односи се на њихово затварање. Сам чин намерног затрпавања, односно затварања извора сматра се за грех који повлачи последице за оног ко је то учинио. Према причи из Груже, неком деда-Ристи из Корићана умрла су двојица синова јер су у њиховој њиви затрпали извор, да не би посетиоци газили усеве на тој њиви⁴². Поједине изворе, према предању затворили су странци сланином и кожама. Једно од таквих предања унео је у свој Рјечник Вук Караџић, а односи се на неки изворчић под самим врхом брда Видојевица код села Љешница (Лешница) у Мачви. Према казивању, некада је тај извор био тако велики да су воденице по девет витлова на њему млеле. А онда, када су Немци остављали тај крај, извор су „затиснули ђебетима и сланинама и

³⁴ А. Б. Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей*, Москва: Изд. Московского университета, 1982, 81.

³⁵ В. Константиновић, *Благо Срема: најзначајније извор–воде, чесме и бунари*, Нови Сад 1893, 29–31; М. Банска, *Предања везана за водике у Дорослову*, Рад XX конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Новом Саду 1973, Београд 1978, 111–114; М. Ђекић, *Водике у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021.

³⁶ Ж. Ромелић; З. Симић, *Свете воде и друга култна места у крушевачком крају*, Крушевац: Народни музеј, 2015.

³⁷ Д. Крстић, *Култни извори средњег Тимока*, Етно-културолошки зборник III, Сврљиг 1997, 137–141.

³⁸ Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 117–133.

³⁹ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи* LVIII, Српски етногрфски зборник, Београд 1948, 345.

⁴⁰ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачком крају*, Лесковац, Народни музеј, 1985: 137–138.

⁴¹ Д. С. Ђурић, *Савремени фолклорни наративи о Светој Петки у Шумадији*, Савремена српска фолклористика VII. Зборник радова, Крушевац 2020, 431–450.

⁴² П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи* LVIII, Српски етногрфски зборник, Београд 1948, 344.

уоставили воду⁴³. Сматра се да су извор у атару села Ракинац у Шумадији, затворили сланином и кожама Маџари, па зато на том месту излази помало масна вода⁴⁴. Слично предање везано је и за извор у селу Баре у Стигу, с тим што су овде то учинили Турци⁴⁵.

На извор, ради свакодневне потребе за водом, не иде се после заласка сунца, јер он тада постаје опасно место. С једне стране, постојало је велико поштовање према води, која се назива „жива вода“, а с друге – према месту одакле она извире. То место се схватало као медијатор, „капија“ између људског и оностраног света, између људи и њихових предака. Некад је тешко одредити карактер обичаја да се у извор, на одређени празник, баца жито и цвеће, да ли се тиме дарује вода или „свето“ за које се мисли да је иза воде, тј. испод дна извора; а можда, и једно и друго. У Грузи се на празник Варица (4. XII) иде на извор где се преко године захвата вода и поспе се куваним житом (варицом). Воду која се тада донесе, сви укућани пију наштину ради здравља. Девојке су остављале у извор клип кукуруза и босиљак⁴⁶. У источној Србији, у бољевачком крају, на дан пред крсну славу, изјутра рано, домаћица, обучена у чисту одећу, са китицом босиљка, ишла је на извор, да захвати и донесе воду за славски колач, а извор би закитила босиљком⁴⁷. Преко извора могла се „добити“ важна порука. Тако према предању из Грузе, извор Стублина у Рамаћи, предсказао је Први светски рат – уочи тог рата, 1914. је пресушио, а после ослобођења Србије. 1918. вода у њему је поново „оживела“⁴⁸. Таква легенда постоји и за извор Свете Петке у цркви Ружици на Калемегдану⁴⁹. У бољевачком крају на Васиљевдан домаћин је рано, пре свих, одлазио на кладенац одакле његови укућани захватају воду, па је гледао да ли је надошао, тј. да ли је ниво воде већи него обично. Ако је већи, сматрало се да ће наступајућа година бити кишна и бериђетна⁵⁰.

⁴³ В. С. Караџић, *Српски рјечник* (1852), Сабрана дела Вука Караџића, књ. XI/1-2, Београд 1986, 108.

⁴⁴ Ердељановић, Јован. *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Српски етнографски зборник LXIV, Београд 1951, 67.

⁴⁵ Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 126.

⁴⁶ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи* LVIII, Српски етнографски зборник, Београд 1948, 255–256.

⁴⁷ С. М. Грбић, *Српски народни обичаји из среза бољевачког*, Српски етнографски зборник XIV, Београд 1909, 196.

⁴⁸ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи* LVIII, Српски етнографски зборник, Београд 1948, 345.

⁴⁹ Ј. Јокић, *Предања о свецима–заштитницима чудотворних извора*, Belief Narrative Genres. Жанрови предања. Жанры преданий, Novi Sad: Feljton, 2012, 134.

⁵⁰ С. М. Грбић, *Српски народни обичаји из среза бољевачког*, Српски етнографски зборник XIV, Београд 1909, 20.

Чудотворни извори

Вера у лековитост неког извора најчешће се заснива на причи о чуду, које се некад ту десило, тј. ти наративи су увек усмерени према прошлости. У митском схватању времена, та прошлост, сваки пут када се исприча, постаје садашњост, и има исту снагу као и у тренутку када се догађај, о коме се прича, први пут десио. Главни сижеи ових прича своде се на следеће теме: 1) болестан човек се случајно нађе поред неког извора и ту занови; у сну му се казује да треба да се напије те воде (да се умије, окупа) и оздравиће; он то учини, оздрави и разгласи да је тај извор лековит; 2) некој особи се у сну јави светица или светац, и наређују му на ком месту треба да отвори извор, или да га очисти, уз претњу да ће бити кажњен ако то не учини; 3) у неком извору или поред њега, појављује се икона (најчешће Св. Петке) и сваки пут када је однесу у цркву или на друго место, она се врати; 4) нечија болесна животиња, најчешће коњ, остављен да угне поред неког извора, пије ту воду, оздрави и врати се кући.

Предања о чудесном излечењу везују се за разне изворе и приповедају се и данас. Једно од тих предања везано је и за градњу манастира Бођани у Бачкој: неки трговац из Далмације, по имену Богдан, путовао је крајем XV века кроз Бачку и изненада му се пореметио вид. На месту данашњег манастира био је извор и тај човек се умио водом из њега и оздравио. Онда се заветовао да ће на том месту подићи манастир, па је то и учинио⁵¹. Чудотворно излечење на извору у Железнику, које се некада десило, везује се за слепу кћи од рођења, неког трговца из Остружнице. Он је доводио девојчицу код лекара у Београд и кад су се једном зауставили да предахну поред тог извора, она је заспала, и кад се пробудила, више није била слепа, појавио јој се вид. Њеном оцу пак, у сну се јавила Света Петка и рекла му да је она подарила вид девојчици. У знак захвалности, трговац је, на том извору, подигао чесму. Према предању, водица близу Бешке некад је била посвећена Св. Пантелејмону. Патрон је промењен након догађаја који се десио неком Бешчанину. Он је у атару свог села срео непознату жену у црном, и не знајући да је она Св. Петка, увредио је. Она му је рекла да ће ослепети чим стигне кући, што му се и десило. После две године она му се јавила и упутила га да се умије на поменутом извору, па ће му се вид вратити. Он је тако и учинио и вид му се повратио. У знак захвалности овој светици, подигао је капелу поред овог извора, па је и водица преименована у *Водицу Свете Петке*⁵².

Одговарајућа предања о чудотворности неких водица у Банату везане су за *милостиве* (виле). Према казивању о настанку водице у Делиблату,

⁵¹ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 14.

⁵² Исто, стр. 70.

група момака враћајући се се ноћу коњским колима са игранке у Долову наишла је на *коло милостивих*. Главна међу њима наредила је кочијашу да скрене с пута, иначе ће зло проћи. Он то није учинио већ је коње натерао на виле. Када је стигао кући није могао да сиђе с кола. Локална врачара му је рекла да на месту сусрета с вилама ископа бунар и да се том водом умије, па ће оздравити. Кочијаш је тако урадио и оздравио, и на тај бунар су почели долазити и други болесници У Мраморку, човеку који није видео на једно око у сну су се јавиле *милостиве* (виле) и рекле му да ископа бунар и да се том водом умије, па ће оздравити, што је он учинио, и после тога оздравио⁵³.

Према казивањима, појединим људима у сну се јавила вила или Света Петка и наредила им да на одређеном месту отворе извор или ископају бунар, и такво место онда је постало свето и стетиште где немоћни траже помоћ. Такво казивање везано је за извор у селу Камендолу, недалеко од Београда. Овде се некој жени у сну јавила Света Петка и наредила јој да у подножју брда на њеном имању откопа извор. Пошто се није одазвала наредби, светитељка јој је у наредном сну запретила да ће јој, ако то не уради, одузети дете. После тога је она прихватила наредбу и копајући пронашла извор. На њему је 1990. направљена чесма и постављена настрешница⁵⁴. Водица у Боки (Банат) настала је тако што су се неком чобанину у сну јавиле *милостиве* (виле) и наредиле му да поред одређеног бунара пободе колац и на њему веже на канапу лонче, како би њиме из бунара воду пили болесници⁵⁵.

Приче о исцелењу остављеног болесног коња поред извора, за кога се мислило да му нема лека, везују се за више лековитих вода у Србији, поред осталих и за извор у Врњачкој Бањи. По казивању, чудотворност водике у Новом Кнежевцу откривена је када је неки човек довео волове да напоји на локалном извору, и док су они пили воду из рогова им је сукнуо пламен. После тога су волови угинули, а народ је схватио да је то био Божји знак о чудотворности тог извора⁵⁶.

Икона у извору

Предања о појављивању иконе у извору или поред њега позната су код Источних Словена, а ређе код Јужних. Једно од њих забележио је В. Вулетић-Вукасовић, а тиче се извора у Трстеном код Дубровника. У току лова, пас неког ловца је ушао у трску и тамо нашао извор живе воде, а поврх извора, на купини стајала је икона (слика) Свете Деве Марије:

⁵³ Исто, стр. 42–43.

⁵⁴ Д. С. Ђурић, *Савремени фолклорни наративи о Светој Петки у Шумадији*, Савремена српска фолклористика VII. Зборник радова, Крушевац 2020, 437.

⁵⁵ Вид. нап. 52, стр. 43.

⁵⁶ Исто, стр. 44.

„Приповиједа се, да би споменути слику преносили у неку цркву, откле би се она сама повраћала на своје мјесто, гдје је напoкoн на снiјегу oзначила гдје ће јoј цркву саградити“⁵⁷. С. В. Максимов наводи сличну легенду, записану у Русији крајем XIX века. Неки сељак пролазећи поред брдашца у близини села примето је нови извор. Он се зачудио, одакле он ту, али је после заборавио на то. Али неки тајни глас јавио се богомољки из тога села, и рекао јој: „Иди к горе, увидиш у подножја ключик, и в нем на дне чудотворную икону. Вынь ее и вели мужичкам строить тут часовню“ (Иди према брду, и у подножју ћеш видети изворчић, и у њему на дну чудотворну икону. Извади је и нареди мушкарцима да ту изграде капелу). Жена је тако учинила и рекла људима, али је нису послушали. Свештеник је узео икону, која је била са ликом Параскеве у сребрном раму, и однео је у цркву. Међутим, икона се вратила у извор. И тако се понављало три пута, све док нису над тим извором подигли капелу⁵⁸.

Постоје и варијанте овог предања по којима се пронађена икона у извору не враћа, али је и то за људе убедљив знак да је тај извор свети, јер је под патронатом светице која је на икони. Тако, према причању из Русије (Пензенска губернија), када се икона Свете Петке (Параскева Пятница) појавила у извору, сељаци су нагннули да носе и остављају дарове поред тог места, па је власт одузела икону, а људи су на том месту изградили капелу⁵⁹. Скоро стотину година касније, варијанта оваквог предања записана је и у Сибиру (1988), коју је касније публиковала Вера Кузнецова⁶⁰. По овој варијанти, девојка је чувала овце у пољу и била је жедна и хтела је да се напије воде. Одједном, створио се изворчић, а у њему је била икона. Девојка је обавестила људе у селу и они су дошли заједно с попом да узму икону. Међутим, она се никоме није дала у руке – када би пошли да је узму, извор се ширио, а појавио се и рој скакаваца који је уједао људе. Тек када је девојка од куће донела пешкир да њиме прихвати икону, извор се смањио, скакавци су нестали и она је узела икону из воде⁶¹. Водица Свете Петке у Чуругу је настала када је нека локална богомољка сањала да се на багрему, на крају села, појавила икона Св. Петке. У исто време, ова светица јој је у сну наредила да се на том месту подигне капела и ископа бунар⁶².

⁵⁷ В. Вулетих-Вукасовић, *Како је постало Трстено (код Дубровника)*, Карацић II, Алексинац 1900, 205–206

⁵⁸ В. С. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Санкт Петербургъ 1903, 234.

⁵⁹ В. С. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Санкт Петербургъ 1903, 518.

⁶⁰ В. С. Кузнецова, *Легенда о явлении иконы святой Параскевы Пятницы в русской сибирской записи*, Гуманитарные науки Сибири 4, Новосибирск 2002, 74–77.

⁶¹ Исто, 76.

⁶² М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 43.

Време одласка и правила понашања на светом извору

Према сваком извору постоји велико поштовање које прати низ забрана: у извор се не сме плјувати, уринирати, прати веш. Руси су у средњем веку извор називали „божје око“⁶³. Када је реч о светим изворима, онда важе строжа правила за поступање с водом у таквим изворима. Према предању, поред извора Светог Саве у Србији људи су се посвађали око првенства узимања воде из њега, и одједном је извор пресушио. Тек кад су свађе престале и људи се помолили, вода је поново дошла⁶⁴. Према руском предању, нека неувиђавна жена узела је из светог извора, над којим је била изграђена капела, воду да пере веш и истог трена вода је нестала, да би се после неколико дана извор појавио иза те капеле⁶⁵.

Свети или култни извори се посећују рано ујутру, пре сунца, или увече по заласку сунца. То медијално време је најповољније за контакт са светим господарем извора од кога се и очекује помоћ у излечењу од разних болести, а најчешће од болести очију. У Врачев Гају у Банату се веровало да у то време долазе *милостиве* (виле) да пију воду⁶⁶. Као повољно време за посету сматрају се дани у *младој недељи* – петак и недеља. На извор Лековитица у атару села Накривња (лесковачки крај), иде се само на „беле петкове“ (први петак после Ускрса)⁶⁷. Код Руса, као повољно време за одлазак је девети петак после Ускрса, а на тај дан иду и литије на извор⁶⁸.

Болесници обично уз извор прво запале свећу, а после пијења воде и умивања, они га обавезно дарују. Дарови су: метални новац који се баца у воду, на гранама дрвећа поред извора окаче се делови одеће болесника (кошуља, марама), пешкири или марамице, некад су то и крпице везане у чвор. У Војводини водице су дариване: јабуком (Јарковац), цвећем, новцем, вотивима од метала или воска, богослужбеним предметима. Казивачица из Видовца у Тимочкој Крајини наводи: „Ако идеш да заватиш воду, а не врљиш пару, оно ти дојде на сан, мучи те што носи врљил пару, а узел

⁶³ Виноградова, Л. Н. *Источник*, Славянские древности, Этнолингвистический словарь под редакцией Н.И. Толстого 2, Москва 1999, 426–429.

⁶⁴ Ј. Јокић, *Предања о свецима—заштитницима чудотворних извора*, Belief Narrative Genres. Жанрови предања. Жанры преданий, Novi Sad: Feljton, 2012, 132.

⁶⁵ В. С. Максимовъ, *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Санкт Петербургъ 1903, 234.

⁶⁶ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 45.

⁶⁷ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачком крају*, Лесковац, Народни музеј, 1985: 137.

⁶⁸ В. С. Кузнецова, *Легенда о явлении иконы святой Параскевы Пятницы в русской сибирской записи*, Гуманитарные науки Сибири 4, Новосибирск 2002, 76.

си воду“⁶⁹. Новац с извора, могао је узети само онај који га чисти⁷⁰. М. Милићевић наводи да се поред неких водица толико новца накупи, да сељаци, у чијем атару је та водица, „изаберу кога душевнога човека да те паре збира и да се о њима стара“⁷¹. Према причи из Стига (Стари Костолац), неки дечак је узео остављени новац на месту Светиња, посвећеном Св. Петки, и зато је умро⁷². Паралелу забрани узимања дарованог новца извору налазимо код Руса. Неки човек (северозапад Русије, Череповецки срез), на штап је привезао бокал и са њим извадио бачени новац из извора, али му се није дало да га потроши: „Только наступила ночь, под окно, к нему приходит старец и требует, чтобы деньги были отнесены назад“ (Тек што је дошла ноћ, испод његовог прозора је дошао старац и затражио да врати новац). Пошто се оглушио о захтеву, наредба се поновила. После тога он је послао ћерку да врати новац у извор⁷³.

На неким светим изворима људи су ишли и враћали се ћутећи⁷⁴. Та пракса је констатована и код Руса (Белозерски срез, Новгородска губернија): „Как идемо на ключ за водой, то надэ ни с кем не говорить (Када идемо на врело за воду, не треба ни са ким говорити)“⁷⁵. Одсуство гласа и немост је одлика оностраног света. Једна од забрана коју се човек мора држати у ноћном сусрету с митилошким бићима је да се не оглашава, иначе ће му она „одузети“ глас.

Осим чудотворних извора, где људи долазе ради лечења, у предањима се помињу и неки други извори, такође с митолошким обележјима. Вук Караџић наводи да се у народним песмама спомиње „вода заборава“, под називом *трусовина* од које кад се ко напије и њоме се умије, омрзне му своја вера и заборава свој род⁷⁶. Према запису, са извора у Честину, као и у старом насељу Грасову код варошице Груже, не пије се вода. И ноћу се ти

⁶⁹ Д. Крстић, *Култни извори средњег Тимока*, Етно-културолошки зборник III, Сврљиг 1997, 140.

⁷⁰ Вид. нап. 66, стр. 53.

⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Српски етнографски зборник I, Београд 1894, 329.

⁷² Д. Ђокић, *Света места у Пожаревачком Поморављу и Стигу*, Расковник XXII/83–84, Београд 1996, 117–133.

⁷³ Панченко, А. А. *Исследования в области народного православия. Деревенские святыни Северо-Запада России*, Санкт Петербург: „Алетейа“, 1998, 86.

⁷⁴ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Нови Сад: Издавачка кућа Драганић – Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2021: 45.

⁷⁵ Вид. нап. 73, стр. 85.

⁷⁶ В. С. Караџић, *Етнографски списи*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. XVII, Београд 1972, 317.

извори заобилазе јер су „нечисти“⁷⁷. У Пожаревачком Поморављу постоје извори који се користе само за обредно изливање воде за мртве, обично на Велики четвртак⁷⁸.

Извор је једно од ретких места које је и данас сачувало култни значај, посведочен више векова раније. Аутор ових редова, заједно са сарадником на научном пројекту, др Драганом Ђурић, обишао је и снимио неколико извора у Србији, који се сматрају чудотворним (од 2015. до 2021), и то: 1) мали изворчић близу села Буци на Јастрепцу, који се налази у корену три врсте дрвећа, Поред њега се налази метална кутија за паљење свећа и лонче за захватање воде. Остатке изгорелих свећа чисти старија жена, која и скупља остављени новац. Према причи, вода из извора лечи болест очију; 2) извор (бунар) у оквиру манастирског комплекса у Ђунису, где се налази и камен окићен иконама; уз то место стављено је упозорење посетиоцима да не бацају новац у бунар, већ да га оставе поред њега; 3) водицу близу Бешке, поред које је подигнута капела; вода са некадашњег извора је одведена ван тог места; 4) чесму близу манастира Свети Роман код Алексинца; 5) извор поред манастира Суводол код Минићева, изнад кога је подигнута бетонска надстрешница, како нероткиње, које ту умивају недра, не би биле у видном пољу посетилаца манастира; 6) извор у Камендолу код Београда; 7) Извор Свете Петке у Железнику. Ова два последња извора су веома посећена. Извор у Камендолу је окићен копијама икона Свете Петке и ту се налази свеска где људи уписују своје захтеве упућене Светој Петки. Извор у Железнику је приватизовао брачни пар Јовановић, који скупља остављени новац, продаје свеће и неке брошуре. Као посебан доказ о појави Свете Петке на том извору је њена размивена фотографија, коју је, кобајаги, снимио Јовановић и продаје је посетиоцима. У неком периоду они су ограду и околно камење били офарбали љубичастом бојом. На моје питање госпођи Јовановић, зашто је изабрана баш љубичаста боја, одговорила ми је да „Света Петка воли ту боју“. При следећој посети тог извора, видео сам да је љубичаста боја скинута. У цркви у Железнику питао сам старијег свештеника (млађи о томе није хтео говорити) како се односе према том „народном хришћанству“ на поменутом извору.

⁷⁷ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи* LVIII, Српски етнографски зборник, Београд 1948, 348.

⁷⁸ Вид. нап. 72, стр. 127.

Рекао ми је да су Јовановићи дали Цркви једну суму новца, а да су њихови претходници, све што би скупили на извору, узимали за себе.

Љубинко Р. Раденковић*

Српска академија наука и уметности

Одељење језика и књижевности

Кнеза Михаила 35

11000 Београд

Кључне речи: извор, свето место, чудо, свеци, вила, икона

Ljubinko R. Radenković

SACRED SPRINGS AMONG THE SERBS

The springs, either those used for everyday water supply or the "sacred" ones – those believed to be miraculous, have always been held in deep reverence among the Serbs. It was strictly forbidden to litter them, spit in them, urinate, or do the laundry there. During certain holidays they have been offered sacrificial gifts of corn and flowers, while the spring water taken in the early morning before someone's Patron Saint's Day was used for baking a ritual bread.

The Serbs have kept the old Slavic names for a spring: istočnik, kladenac, stubal, ključ, vrelo, studenac. Parallel to such names, some springs, considered miraculous, bear the names of Christian saints who created them or under whose patronage they are (Sava's Waters, the Spring of St Paraskeva of the Balkans, Maria's Waters, the Holy Spring). Some are also named after mythological creatures (the Fairy Waters, the Dragon Spring) or after people who discovered them or took care of them (the Healer's Spring, the Healing Waters).

The paper presents the variants of the saga in which a fairy surprisingly discovers numerous springs in the mountains.

The cult status of certain springs has been known among the Slavs for centuries, surviving to this day, as proven by the author of this paper, who visited seven such springs across Serbia (Šumadija, Srem, Pomoravlje, Timočka Krajina, Podunavlje).

The belief in magical powers of certain waters rests on stories of miraculous healing in the past or simply on a vision of a saint or a mythological creature appearing at the spring. The paper elaborates different sagas among the Serbs and the Russians on the visions of icons in springs, as a sign that the waters are under the patronage of a saint, most often St Paraskeva of the Balkans.

* rljubink@eunet.rs